

Norbert Morawiec

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

HISTORIA A DZIEDZICTWO ZACHODNIORUSÓW. BRACHTWA CERKIEWNE W DZIAŁANOŚCI MICHAŁA KOJAŁOWICZA WE WSPÓŁCZESNEJ HISTORIOGRAFII EUROPY ŚRODKOWEJ I WSCHODNIEJ

- „а) Все братчики должны были в известное время вносить въ Братскую кружку известное количество денег.
б) Оказывать вспоможеніе обѣдѣвшим, разорившимся и вообще потерпѣвшим несчастіе – вписнымъ членамъ Братства.
в) Присутствовать, в назначенное время, при совершеніи службы Божіей, во храмѣ Братскомъ.
г) Присутствовать при погребеніи умершаго брата, провожать прахъ почившаго до самой могилы, и потомъ поминать его въ установленные для этого дни.
д) Заботиться о благолѣпіи Церкви и монастырей, о содержаніи причта, хорошаго проповѣдника и пѣвчих.
е) Заботиться о школахъ, типографіяхъ, богадѣльняхъ и вообще о всѣхъ благотворительныхъ Братскихъ учрежденіяхъ; и наконецъ
ж) Неопустительно приходиться на Братскія сходки или собранія – это составляло главнѣйшую обязанность каждаго братчика”.

Устав Братства, „Обязанности членовъ братствъ”¹

I. Bractwa cerkiewne były narodowo-religijnymi prawosławnymi organizacjami społeczności ruskich mieszczan w Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Litewskim, a od 1569 r. do końca XVIII w. w Rzeczypospolitej. W latach 60. XIX w. państwowość rosyjska wskrzesiła i poczęła intensywnie wspierać ich tworzenie na terenach tzw. guberni zachodnich². Jednocześnie zabezpieczono je prawnie i finansowo, a także inicjowano badania naukowe historyków na ich temat. Przykładem takiego badacza był – lider „zachodniorusizmu” – Michał Kojalowicz.

¹ I. Флеров, *О православныхъ церковныхъ братствахъ противоборствовавшихъ уни въ юго-западной Россіи, въ XVI, XVII и XVIII столѣтіяхъ*, Санктпетербургъ 1857, с. 31.

² Vide: С.М. Восович, *Возрождение и развитие православныхъ братствъ в беларуси в 1863–1914 гг.*, „Веснік мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя І.П. Шамякіна”, 2009, № 3, с. 17.

Przy czym stał się on nie tylko historykiem bractw, ale także jednym z ważniejszych ich propagatorów i działaczy. Celem niniejszego artykułu będzie ukazanie „brackiej” myśli i działalności Kojalłowicza we współczesnej historiografii Europy Środkowej i Wschodniej. W ostatnim ćwierćwieczu pojawiło się bowiem wiele prac badawczych poruszających zagadnienie działalności naukowej i społeczno-politycznej tego historyka. Rzucają one nowe światło na sposób i motywy łączenia przez niego pracy naukowej i działalności polityczno-społecznej, ale jednocześnie skłaniają do refleksji nad samą ideą bractw cerkiewnych.

II. Michał Kojalłowicz (1828–1891) był rosyjskim historykiem i publicystą pochodzenia białoruskiego, a zapatrzony w ideologię słowiańską stał się jednym z czołowych przedstawicieli nurtu „zachodnioruskiego”³. Jeszcze za życia historyka jego poglądy budziły kontrowersje. Szczególnie naukowa społeczność katolicka pragnęła przeciwstawić się jego poglądom na genezę i dzieje Kościoła unickiego⁴. Natomiast jego idea „zachodniorusizmu”, przekonanie o przynależności Białorusinów, Ukraińców i Litwinów do jednego, słowiańskiego pnia ruskiego (rosyjskiego) wywoływały sprzeciw badaczy o nastawieniu narodowym. Jest to szczególnie widoczne w historiografii białoruskiej. Dla jednych badaczy Kojalłowicz był naukowym prekursorem, zdolnym działaczem politycznym, społecznym i cerkiewnym, potrafiącym – za pomocą szerokich badań źródłowych – udowodnić ogólnoruską „jedność” Białorusinów, Ukraińców, Litwinów i Rosjan; dla drugich – sługą „caratu”, realizatorem „zjednoczeniowej” polityki oberprokuratorów, fałszującym podczas badań materiał źródłowy w celu szerzenia propagandowych haseł⁵. Przy czym postać Kojalłowicza uznamy za fenomen jeśli zwrócimy uwagę na ilość prac badawczych poświęconych jego osobie. Historycy

³ А. Хотеев, *Основы концепции западнорусизма в творчестве М.О. Кояловича*, [в:] *Белорусская православная церковь. Минская духовная семинария*, <https://minds.by/news/osnovy-kontseptsii-zapadnorusizma-v-tvorchestve-m-o-koyalovicha#.Wf2lAlvWzIU>. Szerzej na temat „zachodniorusizmu»: A. Tichomirow, *Westrus'ism as a research problem*, [in:] *East and West. History and Contemporary State of Eastern Studies*, ed. by J. Malicki and L. Zasztowt, Warsaw 2009, p. 157–168; idem, *Zachodniorusizm jako światopogląd: historia i kontynuacje*, „Częstochofskie Teki Historyczne”, 2016, t. 6, s. 183–205.

⁴ Na temat spojrzenia Kojalłowicza na unię brzeską: N. Morawiec, *Dekonstrukcja ruskości? „Litewska cerkiewna unia”*. *Mikołaj Kojalłowicz a metafora zjednoczenia*, [w:] *W poszukiwaniu tożsamości. Język. Religia. Tożsamość*, red. G. Cyran, E. Skorupska-Raczyńska, Gorzów Wielkopolski 2012, s. 143–165; idem, *Dialektyki ruskości. „Historia zjednoczenia zachodnioruskich unitów...”* *M. Kojalłowicza a metafora zjednoczenia*, [w:] *Ukraina-Polska-Unia Europejska. Polityczny, gospodarczy i społeczno-kulturalny wymiar współpracy*, red. K. Jędraszczyk, O. Krasiewski, W. Sobczak, Poznań 2012, s. 411–432, idem, *Dogmatization of Ruthenianism/Russicism. The metaphor of union in the historiography of the so-called “school of Mikhail Koyalovich”*, [in:] *Crossroads. From Rus' to ...*, ed. Rafał Dymczyk, Igor Krywoszeja, Norbert Morawiec, Częstochowa-Humań-Poznań 2015, pp. 103–124.

⁵ А.В. Литвинский, *М.О Коялович в оценке белорусской историографии новейшего времени*, [в:] *Этнасацыяльныя і культурныя працэсы ў заходняй рэгіёне Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы рэспубліканскай навуковай канферэнцыі*, рэд. І. П. Крэня, Гродна 1998, s. 202–205; idem, *Западнорусызм в историографии: осмысление прошлого Беларуси с православных позиций*, [в:] *Христианство и общество (к 1700-летию Миланского эдикта): материалы Междунар. науч. конф., 17 мая 2013 г., Барановичи*, ред. А. В. Никишова и др., Барановичи 2013, с. 141–143.

interesowali się jego spojrzeniem na prawosławną Słowiańszczyznę⁶, ale i poszczególne ogólnodziejowe procesy i wydarzenia⁷, omawiali kondycję założonej przez niego historycznej „szkoły”⁸. Pragnęli jednocześnie zrozumieć działalność badacza jako „zachodnioruskiego” historyka⁹, publicysty¹⁰, propagatora oświaty i bractw cerkiewnych¹¹. Przy czym tematyka „bracka” w twórczości autora – wyeksponowana w jego rozprawie „Litewska cerkiewna unia” – była szerzej omówiona w pracach: „Odczyty o cerkiewnych zachodnio-rosyjskich bractwach”¹², „Nota o bractwach prawosławnych w zachodniej Rosji”¹³. Ostatnia praca została wykorzystana przez rząd rosyjski do ułożenia „Podstawowych zasad” będących zespołem „brackiego” prawodawstwa¹⁴.

III. W pierwszej kolejności chciałbym zwrócić uwagę na prace niejako „dotykające” postaci i dzieła Kojalowicza, przy okazji szerszych rozważań na temat polityki etniczno-narodowej i konfesyjnej Rosji w XIX w. Białoruski historyk Aleksandr Bendin analizował działania zmierzające do kształtowania się tożsamości Białorusinów jako części planowanej polityki rosyjskiej¹⁵. Zadaniem rosyjskiego rządu po powstaniu styczniowym – jak dowodził badacz – było podjęcie działań mających na celu osłabienie pozycji Kościoła katolickiego,

⁶ Idem, *Менталитет славянских народов в оценке историков-западноруссистов*, [в:] *Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы: материалы VI Междунар. науч. конф.*, Гомель, 21–22 мая 2009 г., ред. В.В. Кириенко, Гомель 2009, с. 182–183.

⁷ В.А. Белазаровіч, *Гістарыяграфія гісторыі Беларусі: дапаможнік*, рэд. І. П. Крэня, А. М. Нечухрына, Гродна 2006, с. 137–140. Także: А. В. Литвинский, Д. Карев, *Стефан Баторий и его эпоха в отражении историографии «западноруссизма»*, [в:] *Стэфан Баторый у гістарычнай памяці народаў Усходняй Еўропы*, Гродна 2004, с. 129–148; О. Ковтуненко, *Передумови утворення Речі Посполитої у висвітленні російської історіографії XIX століття*, „Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова”. Ювілейний випуск до 180-річчя НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Историчні науки, 2015, № 13, с. 257–263; О. М. Ісаєнко, *Гетьман П. Сагайдачний в працях М. Кояловича та А. Карташева як істориків церкви*, [w:] *Zbiór artykułów naukowych. Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej „Współczesne tendencje w nauce i edukacji” (30.10.2016–31.10.2016)*, Warszawa 2016, s. 38–40.

⁸ Никон (Льбенко), *М. О. Коялович и Санкт-петербургская школа церковной историографии западной России*, „Христианское чтение”, 2002, № 21, с. 3–20.

⁹ А. В. Литвинский, *Методологические аспекты изучения западноруссизма как явления историографии*, [в:] *Состояние и развитие методологических исследований в исторической науке Республики Беларусь и Российской Федерации*, редкол. А. Н. Нечухрин и др., Гродно 2008, с. 5–12.

¹⁰ А. Отливачник, *М. Коялович – сотрудник журнала „Гражданин” (1872 г.)*, [в:] *Журналістыка 2008: стан, праблемы і перспектывы: матэрыялы 10-й Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі*, рэдкол.: С. В. Дубовік і інш., вып. 10, Мінск 2008, с. 362–365.

¹¹ І. Ворончук, *Українські православні братства: історіографічна традиція, проблеми і перспективи*, „Українознавство”, 2016, №4 (61), с. 15–29.

¹² „Чтения о Церковных Западно-Русских братствах” (Москва 1862).

¹³ „Записка о православных церковных братствах в Западной России” (Санкт-Петербург 1863).

¹⁴ „Основные правила для учреждения православных церковных братств”. Szerzej: М. Казаков, *Історіографія православних братств пізньої імперського періоду*, „Сумська Старовина”, 2013, № 40, с. 132–133.

¹⁵ А.Ю. Бендин, *К вопросу о формировании этнической идентичности белорусов в Российской империи (вторая половина XIX – начало XX вв.)*, „Проблемы Национальной Стратегии”, 2012, № 2 (11), с. 170–185.

zawężenie sfery wpływów języka polskiego i kultury polskiej w społeczeństwie oraz ograniczenie polskiej własności ziemskiej. Integralną częścią tej polityki był projekt rusyfikacji „Kraju Północno-Zachodniego”, zainicjowany przez generał-gubernatora wileńskiego Michała Murawjowa (1796–1866). Miał on na celu zniesienie społeczno-kulturowej, religijnej i ekonomicznej dominacji polskiej mniejszości katolickiej nad prawosławną chłopską większością, która – uczestnicząc w tłumieniu powstania polskiego – okazać miała swoją lojalność wobec rosyjskiej monarchii¹⁶. Cel ten był ściśle powiązany z procesem formowania rosyjskości, wzmacniania prawosławia i tłumienia „propagandy łańskiejskiej”. Czynnikiem bowiem konfesyjnym miał odgrywać decydującą rolę w procesie samoidentyfikacji mieszkańców terytorium. Fundamentalną nowością polityki generał-gubernatora było to, iż rosyjska tradycja historyczna i ideologia narodowa – które należało poznać, studiować i zastosować – po raz pierwszy stały się ideologiczną podstawą do aktywnej realizacji reform modernizacyjnych. Decydenci rosyjscy zrezygnowali zatem z dawnego kompromisu z polskimi ziemianami i Kościołem rzymskokatolickim, który łączył „klasową” (tj. szlachecką – dop. N.M.) solidarność społeczną oraz zasadę cesarskiej tolerancji i postawili na planowaną rusyfikację¹⁷. Przy czym rusyfikacja ta – zauważył Bendin – przybrała charakterystyczne oblicze. Etnokulturowy aspekt odrodzenia zachodnio-rosyjskiego polegał na teoretycznym opracowaniu idei dotyczących Białorusinów jako „narodu rosyjskiego”¹⁸. Tacy badacze jak Kojalowicz sugerowali, iż „naród rosyjski” składa się z trzech plemion: wielkoruskiego, mołoruskiego i białoruskiego, dlatego też należało wesprzeć proces etnicznej integracji Białorusinów z religijno-etniczną społecznością Rosjan. Proces ten w przypadku prawosławnych Białorusinów przebiegać miał w oparciu o wspólne wartości wyznaniowo-kulturowe, natomiast w przypadku białoruskich katolików – wartości polityczno-kulturowe. W „zachodnioruskiej” tożsamości wyznaczono dwa poziomy świadomości etnicznej – białoruską i rosyjską, nie wykluczające się nawzajem, obejmujące jakoby „wyższy poziom”. W przypadku Białorusinów żyjących na „północno-zachodnim terenie” podwójna tożsamość została zbudowana na zasadzie: „Jestem Białorusinem, co oznacza, że jestem Rosjaninem”¹⁹. Projekt taki wymagał określonych działań. Należało zatem rozpocząć realizację świadomej i zaplanowanej polityki systemowej rusyfikacji regionu. Opierając się na lokalnych historycznych tradycjach rosyjskiej tożsamości, poprzez system edukacji, prawosławną cerkiew i wszelkie instytucje społeczne, postanowiono konstruować etniczną identyfikację Białorusinów, bliską Rosjanom i opozycyjną do Polaków. Zatem rosyjscy decydenci wybudowali system szkół publicznych i parafialnych, wsparli powstanie sieci prawosławnych bractw, zachęcali do wydawania wszelkich – zgodnym z projektem – publikacji świeckich i religijnych, przede wszystkim badań etnografów, historyków, wśród których ważną osobą stał się Kojalowicz²⁰. Dzieło „brackie” – jak wskazywał Bendin – było więc przemyślaną strategią państwa rosyjskiego, a rozważania naukowe badaczy – w tym Kojalowicza – miały być jego integralną częścią.

¹⁶ Ibidem, c. 172.

¹⁷ Ibidem, c. 174.

¹⁸ Ibidem, c. 174–175.

¹⁹ Ibidem, c. 177.

²⁰ Ibidem, c. 178.

Pisząc o znaczeniu „brackiego” dziejopisarstwa Kojałowicza w tym okresie, warto zacytować rozważania politologa, jednocześnie rektora Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu Kultury i Sztuki, Jurija Bondara. W swoim artykule tłumaczył on, iż termin „narodowłastije” (demokracja, władza ludu”) wykrystalizował się podczas dziejów narodu białoruskiego w opozycji do zachodnio-łacińskich struktur społeczno-państwowych, a swoje ostateczne znaczenie zyskał w XVI-XVII w., kiedy to na Białorusi utworzona została sieć bractw prawosławnych²¹. Ich działalność miała wpływ na całość „ogólnoruskiej cywilizacji”, na wszelkie jej struktury, rozpoczynając od Cerkwi prawosławnej, a na społeczności obywatelskiej kończąc. Rola ich była nadzwyczaj ważna, gdyż potrafiły przekonać społeczność białoruską do potrzeby ochrony przed jezuitami i Rzeczypospolitą. Zdaniem Bondara to Kojałowicz zauważył, iż „historia zachodniej Rosji otrzymała od tej pory kierunek narodowy”²². Pisał: „Ta wyjątkowa rola bractw prawosławnych w historii Białorusi daje prawo do mówienia o fenomenie narodowego kierunku jako skierowanego przeciwko zachodnio-łacińskiemu despotyzmowi, który był głównym orężem duchowego, narodowego i społecznego ucisku narodu białoruskiego. Bractwa prawosławne – pozbawione zdenacjonalizowanych magnatów i wyższej hierarchii prawosławnej, metropolity i biskupów, którzy wyrzekli się swojej cywilizacji – zjednoczyły wokół siebie cały naród białoruski. Bractwa prawosławne jawiły się rzecznikami interesów ludu pracującego Białorusi i zgodnie z myślą Kojałowicza «stanowiły coś wyjątkowego nie tylko w Cerkwi zachodnioruskiej, ale w całym świecie chrześcijańskim»”²³.

Białoruski badacz Dżmityrj Kuźma zauważył, iż Kojałowicz – przyglądając się procesom zmian narodowo-socjalnego wizerunku miast drugiej poł. XIX w. – widział potrzebę wzmocnienia pozycji prawosławia i osłabienia wpływów „polskiego elementu”. Tym właśnie tłumaczył Kuźma fakt, iż lider „zachodniorusizmu” aktywnie promował ideę bractw cerkiewnych i w 1863 r. w Petersburgu brał czynny udział w tworzeniu „Bractwa Zachodnioruskiego”. Działalność ta skierowana była przede wszystkim przeciw Polakom zamieszkującym „zachodnioruskie” miasta. Kojałowicz wszakże pragnął dowiedzieć, iż do samych Polaków ma stosunek neutralny. Czysty narodowo „polski element” – jego zdaniem – mógłby być w zachodnich guberniach całkowicie nieszkodliwy, gdyby „pozbawiono go szlachty, jezuitów i wszelkich religijnych osobliwości”. Historyk zauważył także, że odwiedzający te tereny przyjezdni widzą na nich jedynie szlachtę polską, nie dostrzegają społeczności lokalnej, rodowitego – jakże innego od polskiego – narodu litewskiego, białoruskiego, małoruskiego. Kojałowicz wzywał także swoich czytelników do przyjęcia „narodowego” punktu widzenia, w celu ujrzenia szerokiego obrazu etnicznego tych terenów. To skutkowało tym – jak dodawał Kuźma – iż poglądy Kojałowicza decydenci rosyjscy uznali za „demokratyczne”. Z wiadomych względów termin ten w ich rozumieniu posiadał

²¹ Ю. Бондарь, *Идеология и государство*, „21-й ВЕК”, 2015, № 3 (36), с. 24.

²² Ibidem, с. 24–25.

²³ Ibidem, с. 25.

negatywny kontekst²⁴.

Swoje analizy Kuźma kontynuował podczas badań nad rolą Kojalowicza w ustanowieniu bractwa Cyryla i Metodego w Ostrogu²⁵, podczas jego podróży po zachodnich guberniach państwa rosyjskiego z początkiem lat 60. XIX w.²⁶. Jesienią 1861 r., dzięki pośrednictwu Iwana Aksakowa (1823–1886), nawiązał relacje z córką Dmitrija Błudowa – Antoniną²⁷. Między Kojalowiczem a hrabiną nawiązała się wieloletnia korespondencja. Historyk zwracał hrabinie uwagę na konieczność „ożywienia sił społecznych” na zachodnich terenach państwa, szczególnie w Kijowie. W tym celu w 1863 r. namawiał do wspierania wszelkich działań generał-gubernatora Południowo-Zachodniego Kraju, Mikołaja Aninkowa (1799–1865). Naukowiec pisał także o potrzebie stworzenia sieci cerkiewnych bractw szczególnie na terytoriach ukraińskich. W tym celu nawiązał współpracę z Ksenofontem Goworskim (1811–1871), który rozpoczął w redagowanym przez siebie piśmie „Wiestnik Południowo-Zachodniej i Zachodniej Rosji” publikować materiały przybliżające tematykę roli bractw w prawosławnym świecie. Działania Kojalowicza i Błudowej szybko zyskały szerszy terytorialny wydźwięk, a Kuźma omawiał ich działania związane z inicjatywą, organizacją (zbiórka finansów, zabezpieczenie budynku pod działalność) bractwa Cyryla i Metodego w Ostrogu.

Wszakże wielu badaczy wskazywało, iż bractwa nie otrzymały stosownego wsparcia ze strony państwowo-cerkiewnych decydentów, a Kojalowicz musiał aktywnie włączyć się w ich obronę. Wiele informacji na ten temat czytelnik znajdzie w monografii poświęconej życiu i działalności Kojalowicza autorstwa białoruskiego historyka Walerija Czerepicy²⁸. Tenże autor – przejmując zasób ideologiczny bohatera swoich dociekań – dowodził, iż dla Kojalowicza idea bractwa „tak bliska Białorusinom i Ukraińcom” miała być wykorzystana w dziele ochrony

²⁴ Д. І. Кузьма, *Сістэма палітычных поглядаў м. в. Каяловіча*, [в:] *Праблемы гісторыі дзяржавы і права Беларусі: матэрыялы міжнар. навук.-практ. канф., прысвечанай 90-годдзю з дня нараджэння І. А. Юхо*, Мінск 2011 г., рэдкал. С. А. Балашэнка і інш, Мінск 2011, с. 33.

²⁵ Д.І. Кузьма, *Роля М.В. Каяловіча ў стварэнні Астрожскага Кірыла-Мяфодзіевага брацтва*, [в:] *Роль личности в истории: реальность и проблемы изучения: науч. сб. (по материалам I-й Международной научно-практической Интернет-конференции)*, редкол. В. Н. Сидорцов и др., Минск 2011, с. 69–72.

²⁶ Szerzej na temat podróży Kojalowicza: Д. І. Кузьма, *Падарожжа М. В. Каяловіча па Беларусі ў 1862 г.*, „Вышэйшая школа: Навукова-метадычны і інфармацыйны часопіс”, 2010, № 3, с. 55–58.

²⁷ Dmitrij Błudow (1785–1864) w latach 1861–1864 był premierem Komitetu Ministrów, jednocześnie w latach 1862–1864 przewodniczył Radzie Państwa. Pod jego przewodnictwem Rada zatwierdziła prawa o uwłaszczeniu i ustawy sądowe. Przed śmiercią zaszczylić miał córce ideę otwierania szkół dla dziewcząt pochodzących z rodzin duchownych prawosławnych. Błudowa postanowiła, iż zadanie to umożliwi wykonać założone przez nią w Ostrogu bractwo. Л. Жуковська, *Здобутки Кирило-Методіївського братства в острозі за перший рік свого існування*, [в:] *Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині: Науковий збірник*, вип. 3, Острого 2011, с. 393.

²⁸ В. Н. Черепица, *Михаил Осипович Коялович: История жизни и творчества*, Гродно 1998.

społeczności „zachodnioruskiej” przed polsko-katolickim zagrożeniem²⁹. Historyk m.in. poprzez bractwa pragnął rozwijać niższą oświatę. Przy czym sprzeciwiał się nasileniu oficjalnych państwowo-cerkiewnych działań na rzecz ożywienia życia brackiego i dostrzegał konieczność ich rozłożenia w szerszym przedziale czasowym. Poza tym sugerował, by pozostawić je opiece niższego lokalnego duchowieństwa, które mogłoby bracką ideę propagować wśród społeczności wiernych³⁰. Pomimo jednak szerokiej akcji informacyjnej, w której ważne miejsce odgrywało piśmiennictwo Kojałowicza, urzędnicy nie poparli dzieła brackiego. Dopiero powstanie styczniowe „otworzyło oczy rządzącym i społeczeństwu na sieć kłamstw i intryg, którymi byli omotani Zachodniorusowie i które miały oderwać Białoruś i Ukrainę od Rosji”. Rosyjskie społeczeństwo „z za urzędniczych mundurów i kontuszy polskich panów zobaczyło biedny białoruski naród, zabijany wciąż przez ówczesne polskie państwo i łacińskie duchowieństwo”³¹. To właśnie w celu wsparcia „ludu/narodu” w walce z Polakami-katolikami miała powstać sieć bractw chroniących nie tylko narodowo-konfesyjną tożsamość „braci”, ale i codzienną ich egzystencję. Jednak – jak uważał Czerepica – kres jej działań przyniósł okres „potapowszczyzny”³², w którym władze wystraszyły się zbytnej polityzacji bractw i obarczały je podejrzeniami o wspieranie „ludowych ruchów” i „miejscowego separatyzmu”. W Korespondencji z czołowymi państwowymi i lokalnymi działaczami Kojałowicz bronić miał brackiej idei. Uważał, iż obawy decydentów są planowo wywoływane przez „polską partię i Litwinów”. Jednakże działania te – pomimo znacznego wysiłku – nie przyniosły spodziewanego efektu. Jak ukazywał Czerepica, zmotywowało to Kojałowicza do jeszcze większej pracy badawczej w celu „naukowego” wsparcia „brackiej” idei³³.

Opis napiętych relacji Kojałowicza z urzędnikami w kwestii bractw znajdziemy również w twórczości rosyjskiego historyka Michaiła Dołbiłowa. W rozprawie „Ruski kraj, obca wiara” przedstawił on różne aspekty problematyki konfesyjnej państwa rosyjskiego w okresie panowania Aleksandra II. Ważną część narracji stanowiło ukazanie poglądów Kojałowicza na genezę „zachodniorusizmu”, jego spojrzenie na „lud/naród”, szlachtę, hierarchię prawosławną i unicką, czy

²⁹ Szerzej: А. Смалянчук, *Черепица, Валерий Н. Михаил Осипович Коялович. История жизни и творчества; яго ж, Польское национальное движение в Белоруссии*, „Беларускі Гістарычны Агляд. Навуковы часопіс - Інтэрнэт-версія”, 1998 т. 5 Сш. 2, <http://www.belhistory.eu/cherepica-valerij-n-mikhail-osipovich-koyalovich-istoriya-zhizni-i-tvorchestva-yago-zh-polskoe-nacionalnoe-dvizhenie-v-belorussii-ales-smalyanchuk/> (bez paginacji); О.Э. Проценко, М.Я. Колоцей, *Польская проблематика в трудах В.Н.Черепицы*, [в:] *Через прошлое – к настоящему и будущему: сборник научных статей (К 65-летию профессора В. Н. Черепицы)*, под общ. ред. Э.С. Ярмусика, Гродно 2010, с. 11–19.

³⁰ В. Н. Черепица, *op. cit.*, с. 144.

³¹ *Ibidem*, с. 145.

³² Termin utworzony został od nazwiska Aleksandra Potapowa (1818–1886) rosyjskiego wojskowego, w latach 1874–1876 naczelnika III Oddziału Kancelarii Osobistej Jego Cesarskiej Mości i dowódcy Samodzielnego Korpusu Żandarmów. Będąc od 1868 r. wileńskim generał-gubernatorem złągodził politykę rusyfikacji ziem litewskich i białoruskich prowadzoną przez jego poprzedników, przez co był oskarżany o sprzyjanie Polakom.

³³ В. Н. Черепица, *op. cit.*, с. 145–146.

metody rusyfikacji i „jednoczenia” unitów z prawosławiem³⁴. Czytelnika zachwycić może ilość starannie wyeksponowanych determinantów konstruujących zarówno działalność cerkiewno-państwowych decydentów w tym okresie, jak i Kojałowicza. Zdaniem Dołbiłowa, historyk uważał bractwa cerkiewne za jeden z najbardziej „endemicznych elementów kulturowego substratu zachodnich terenów Rosji”. Powstałe w XVI i XVII w. kojarzone były ze stanowczym wsparciem prawosławia i przeciwstawieniem się unii brzeskiej. Dlatego Kojałowicz brał czynny udział w ruchu na rzecz – prowadzonego w diecezji kijowskiej, witebskiej, mińskiej i litewskiej w 1863 r. – „odrodzenia” bractw³⁵. Dołbiłow zauważył jednak, iż rosyjscy decydenci nie podzielali zachwytu „brackim” dziełem Kojałowicza. Jak dowodził, wielu duchownych prawosławnych sprzeciwiało się ich powstawaniu, obawiało się mogącego wystąpić współzawodnictwa o wiernych, możliwych zatargów o władzę, redukcji cerkiewnych dochodów. Także rosyjscy urzędnicy nie byli entuzjastycznie nastawieni do idei zakładania bractw, rozsiewali w społeczeństwie spreczne opinie na ich temat, podejrzewali ich członków o inspirowanie antypaństwowych spisków. Kojałowicz doskonale zdawał sobie sprawę z zaistniałej sytuacji. W swoich rozprawach dotyczących bractw nie tylko propagował ich działalność pośród znanych mu intelektualistów (Błudow, Aksakow), co właśnie bronił przez cerkiewnymi i państwowymi decydentami. Wręcz – jak pisał Dołbiłow – „podjął walkę przeciwko tym stołecznym arystokratom i niearystokratom, którzy osądzali bractwa przez pryzmat konserwatywnych przesądów i przypisywali im niemal rewolucyjne czy też masonskie cele”³⁶. W jednym ze swoich artykułów wyśmiewał słowa antagonistów: „Zmiłujcie się, mówią oni, tak, to są tajne stowarzyszenia, to jest masoneria – braciszczowie tutaj, siostrzyczki! Mają przysięgę przy wstąpieniu do bractwa, a podczas spotkań – Ewangelie, Krzyż?!”³⁷ Warunkiem uzyskania zezwolenia na założenie bractwa było przestrzeganie określonej urzędowej procedury zalecanej przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Jednak urzędnicy pracujący przy wileńskim generał-gubernatorze przestraszyli się tak znacznym zainteresowaniem ludności ideą bractw. Przerazało ich to – jak pisał Dołbiłow – co inicjatorzy powstania bractw postrzegali jako ich główną zaletę – „kultywowanie gorącej i aktywnej prawosławnej religijności”³⁸. Murawjow obawiał się również – niekontrolowanej przecież przez świeckich – działalności bractw i duchowieństwa na polu nawracania katolików. W 1865 r. w opracowanym w Wilnie porządku zakładania prawosławnych bractw pod nadzorem świeckiej administracji i kleru, nie otrzymały one swobody niezależnych działań w kampanii nawracania katolików na prawosławie³⁹. Zwróćmy uwagę na jeszcze jedną kwestię. W okresie, w którym rozpoczęły odradzać swoją działalność bractwa prawosławne, zaobserwowano niezwykle silnie rozwijający się ruch bractw katolickich. Był on monitorowany przez władze świeckie i duchowne i jest zrozumiałe, że nie spotkał się z ich

³⁴ М.Д. Долбилов, *Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II*, Москва 2010, с. 203–226.

³⁵ Ibidem, с. 212.

³⁶ Ibidem, с. 212.

³⁷ Ibidem, с. 323.

³⁸ Ibidem, с. 322.

³⁹ Ibidem, с. 323.

życzliwym przyjęciem. Nie jest wykluczone, iż atak władz na bractwa katolickie, jaki wtedy nastąpił, był częściowo podyktowany obawą, że udana organizacja katolickiego życia brackiego (sposób zbierania funduszy, pozyskiwania członków itp.), może zostać z powodzeniem przejęta i naśladowana przez prawosławnych⁴⁰.

Wszelako aby zrozumieć przyczyny takiego stanowiska, należy – jak Dołbiłow – spojrzeć na ówczesną Rosję z niezwykle szerokiej perspektywy. Nie sposób w niniejszej publikacji przytoczyć wszystkich zaobserwowanych przez historyka czynników warunkujących sposób postrzegania bractw przez hierarchów, urzędników, publicystów. Warto jednak zauważyć, iż Kojałowicz był uwikłany w sieć przeróżnych zależności, relacji, intryg, które determinowały jego „bracką” twórczość i działalność. Owe „zależności” wciąż ulegały zmianie, a wobec zmieniających się państwowo-cerkiewnych decydentów, stale opracowywano nowe rusyfikacyjne i „zjednoczeniowe” projekty. Zachodziły one szczególnie w okresie rządów Aleksandra III i oberprokuratora Pobiedonoscewa. Zwróciła na to uwagę białoruska badaczka Natalia Kozicz. Dzieło „brackie” miało być w tym okresie szczególnie państwowo popierane, a Kojałowicz był tego dzieła jednym z wykonawców. Znaczenie bractw dla rządu rosyjskiego w tym okresie wyraziło się tym, iż grupy inicjujące ich powstawanie składały się z przedstawicieli najwyższej cerkiewnej hierarchii, członków kół rządowych i znaczniejszych działaczy cerkiewno-społecznych. Autorka wymieniała m.in.: iż na walnym zgromadzeniu Grodzieńskiego Prawosławnego Bractwa Sofijskiego, które odbyło się w dniu 14 marca 1882 r., jako członków honorowych wybrano metropolitę kijowskiego i halickiego Płatona, ministra spraw wewnętrznych Dmitrija Tołstoja⁴¹, oberprokuratora Pobiedonoscewa oraz Kojałowicza⁴². Warto w tym momencie zauważyć, iż metropolita Płaton był postacią szczególnie zapatrzoną w potrzebę działalności życia brackiego⁴³. W Odessie, jeszcze jako biskup chersoński (1877 r.), w celu przeciwstawienia się obcym prawosławiu i Rosji wpływom wielonarodowego i wielokonfesyjnego miasta, założył bractwo Św. Andrzeja Apostoła, natomiast jako metropolita reorganizował w Kijowie działalność bractwa św. Włodzimierza. Natomiast Tołstoj i Pobiedonoscew byli filarami rosyjskich kół zachowawczych. Występowali jako przeciwnicy liberalnych reform i zwolennicy kontrreform, rządów silnej ręki, rusyfikacji i unifikacji narodów nierosyjskich wchodzących w skład imperium rosyjskiego⁴⁴. Dodajmy, iż obaj mieli w swoich dorobkach rozprawy historyczne atakujące Kościół katolicki

⁴⁰ Ibidem, s. 323.

⁴¹ Толстой, Дмитрий Андреевич (1823–1889) – rosyjski arystokrata i działacz państwowy, polityk, oberprokurator Synodu, historyk, członek Rady Państwowej.

⁴² Н. М. Кожич, *Деятельность православных церковных братств в Беларуси конца XIX– начала XX в.*, „Труды БГТУ”. Сер. 6, История, философия, 2017, № 1 (107), s. 40.

⁴³ Платон (Николай Иванович Городецкий), (1803–1891) – arcybiskup chersoński i mikołajowski (1877–1882), metropolita kijowski i halicki (1882–1891). Szerzej na temat działalności hierarchy: А.А.Петренко, Миссионерский императив и проявление экуменизма в деятельности киевского митрополита Платона (Городеского), „Гилея: научный вестник”, 2015, № 100, s. 39–43.

⁴⁴ Г. П. Измestьева, *Дмитрий Андреевич Толстой*, „Вопросы истории” 2006 №03, s. 70–87; А.Л. Соловьев, К. П. Победоносцев и политика контрреформ, „Известия Уральского государственного университета”, 2003, № 25, s. 37–45.

obydwu obrządków⁴⁵.

W innej perspektywie dzieło brackie i rolę w nim Kojałowicza postrzegał ukraiński historyk Maksym Kazakow. Przedstawiając sytuację bractw w XIX-XX w. zwracał uwagę na czynniki społeczno-ekonomiczne determinowane przez państwowo-cerkiewną politykę Rosji względem wspólnot i organizacji społecznych. Dowodził, iż w okresie 1862–1917 ruch bracki przeżywał wzloty i upadki. W pierwszej połowie XIX w. decydenci rosyjscy zmierzali raczej do zaprowadzenia większej kontroli parafii przez organa państwowe, niż oddaniu ich samorządnym bractwom. Zdaniem Kazakowa niekorzystne dla ich rozwoju było także wzmocnienie w tym okresie pańszczyzny i idące za tym zubożenie ekonomiczne klas niższych, tworzących wspólnotę parafialną. Upadek Rzeczypospolitej doprowadził bowiem do intensyfikacji wyzysku chłopów pańszczyźnianych. Pierwsza jego fala przypadła na koniec XVIII w., druga – początek lat trzydziestych. Przyczyną tegoż ostatniego była niełojalna postawa chłopów wobec szlachty w czasie powstania listopadowego, ale i „obłudna polityka rosyjskiej administracji”. Taka sytuacja sprawiła, iż – zdaniem Kazakowa – bractwa pozbawione zostały funduszy na swoją działalność. Mniejszą popularność bractw na Prawobrzeżnej Ukrainie niż Lewobrzeżnej, tłumaczył badacz gorszymi warunkami życia prawobrzeżnego chłopstwa, które było poddawane większej eksploatacji przez prywatnych właścicieli (praktycznie aż do reformy z 1861 r.). Autor porównywał też proces „niszczenia” bractw w Kijowszczyźnie, Wołyniu i Podolu. Choć Kijowszczyzna była dobrze rozwiniętym gospodarczo regionem i miała najwięcej gruntów rolnych, jednak panowały tu najsrozsze warunki chłopskiego poddaństwa. Inny czynnik autor dostrzegał w bliskości kijowskiej katedry metropolitalnej, którą od 1803 r. kierowali wyłącznie etniczni Rosjanie. Miało to wzmocnić działanie hierarchii przeciwko lokalnym bractwom⁴⁶.

Studiując dzieje Kazakow zauważył pewien „paradoks”, mianowicie – upadek prawosławnych bractw po ich „powrocie na łono rodzimej Cerkwi” i prawosławnego rosyjskiego „imperium”. „Paradoks” ten – zdaniem autora – został już zauważony przez pierwszych historyków bractw Teofana Lebedincewa⁴⁷ i... Kojałowicza. Ze względu na „imperialną i konfesyjną lojalność” tegoż ostatniego, „paradoks” ten nie został wyartykułowany w jego pracach. Choć – zdaniem Kazakowa – zarówno Lebedincew, jak i Kojałowicz musieli doskonale znać poprawne wyjaśnienie ówczesnej sytuacji bractw, a mianowicie: „bractwo jako przejaw samorządu zaprzeczało porządkowi społecznemu imperium rosyjskiego”, ale również, iż „włączenie ziem ukraińskich do jego składu miało fatalne dla bractw następstwa”⁴⁸. Zatem – jak pragnął dowieść Kazakow – degradacja bractw była częścią szerszego procesu niszczenia tego rodzaju organizacji społecznych i kulturowych, a Kojałowicz – jako działacz, blisko związany z rządowymi

⁴⁵ D. Tolstoy, *Le Catholicisme Romain en Russie. Études historiques*, t. 1–2: 1863–1864; К. Побѣдоносцевъ *Историческая записка о Холмской Руси и г. Холмъ, о судьбахъ унии въ Холмскомъ краѣ и современномъ положеніи въ немъ униатскаго вѣposa*, Санктпетербург 1897.

⁴⁶ М. Казаков, *Православні братства кийвської губернії напочатку 1860-х років: причини занепаду*, „Етнічна історія народів Європи”, 2016, вип. 49, с. 58–59.

⁴⁷ Лебединцев Феофан Гаврилович (1828–1888) – historyk, pedagog, działacz społeczno-cerkiewny, publicysta, założyciel i wydawca pisma „Kijewska Starina”.

⁴⁸ М. Казаков, *Православні братства кийвської губернії...*, с. 59.

decydentami – musiał sobie z tego zdawać sprawę⁴⁹. Kazakow zauważył także, iż entuzjazm spowodowany otwarciem bractw na początku 1860 r., nie trwał długo, nie zostały one także poparte przez państwowe organa władzy. W następnym dziesięcioleciu panował regres: otwierano coraz mniej nowych wspólnot, zamykano już otwarte, malały na ich rzecz darowizny. Ruch uaktywnił się wraz z nadejściem oberprokuratora Konstantina Pobiedonoscewa (1880 r.) i początkiem – zwalczającego wszelkie reformy – panowania Aleksandra III (1881 r.). Choć ultrakonserwatywny Pobiedonoscew chronił bractwa, nie był zainteresowany radykalnymi zmianami życia parafialnego, które mogłyby nastąpić po ich wzmocnieniu⁵⁰.

I jeszcze jedna kwestia. W artykule dotyczącym dybnieckiego bractwa cechowego Kazakow dowodził, iż pierwszym historykiem, który dokonał badań nad bractwami wykorzystując dostępny materiał źródłowy nie był Kojałowicz, a... Lebedincew. Co więcej, to właśnie jego „Bractwa...”⁵¹ odegrały znacznie większą rolę w promowaniu ruchu brackiego. Poza tym był on dobrze poinformowany o zachodzącym w regionie „brackim” dziele. Starszy brat Teofana, protojerej Petro Lebedincew⁵², był redaktorem „Eparchialnych wiadomości”, współpracownikiem metropolity Arseniusza (Moskwina)⁵³. Napisał „Projekt statutu dla wspólnot wiejskich diecezji kijowskiej”, który służył jako „model” dla duchowieństwa pragnącego zakładać bractwa w latach 1862–1864 i używany był także w innych diecezjach. Dlaczego zatem to Kojałowicz stał się najbardziej znanym historykiem „brackim”? Kazakow uważał, iż jako piszący w stolicy państwa miał on szersze kontakty, poza tym jego rozprawy mogły zyskać większy rozgłos. Wszelako Kazakow zauważył jeszcze jedną niezwykle ważną kwestię. Obaj mieli przez decydentów wyznaczone role. Kojałowicz miał zostać ideologiem „zachodnioruskim”, a Lebedincew – analogicznie – „małorosyjskim”⁵⁴.

IV. Podsumujmy powyższe rozważania. Moim celem było przedstawienie na wybranych przykładach „brackiej” działalności Kojałowicza w historiografii Europy Środkowej i Wschodniej. Przyznam, iż w trakcie badań zaskoczył mnie fakt występowania tak różnych zakresów interpretacyjnych. Bendin ukazał dzieło „brackie” w kontekście przemyślanej polityki rusyfikacyjnej państwa. Polityka ta miała być ściśle powiązana z „procesem formowania rosyjskiego pochodzenia etnicznego ze wzmocnieniem pozycji prawosławia w regionie”, jednocześnie z tłumieniem „propagandy łańskiejskiej”. Dla Bondara działalność bractw miała wpływ na całość „ogólnoruskiej cywilizacji”, były one jednocześnie ważnym czynnikiem w rozwoju białoruskiego „zachodniorusizmu”, ale także „fenomenem”

⁴⁹ Ibidem, s. 59.

⁵⁰ М. Казаков, «Братська» реформа в Київській єпархії 1914 року – завершення розвитку православних братств Російської імперії. „Етнічна історія народів Європи”, 2015, вип. 45, с. 49.

⁵¹ „Братства, их прежня и нынешняя судьба и значение” (Киев 1862).

⁵² Лебединцев Петро Гаврилович (1819–1896) – ukraiński historyk, archeolog, pedagog, publicysta, działacz państwowy i cerkiewny pracownik Akademii Duchownej w Kijowie i Uniwersytetu Św. Włodzimierza, członek Towarzystwa im. Nestora-Latopisa.

⁵³ Арсеній (Москвин, Фёдор Павлович) (1795 lub 1797–1876) od 1848 r. arcybiskup warszawski, wikariusz eparchii wołyńskiej i honorowy przełożony Ławry Poczajowskiej, a od 1860 r. metropolita kijowski i halicki honorowy zwierzchnik Ławry Peczerskiej i stały członek Świętobliwego Synodu.

⁵⁴ М. Казаков, *Дибинецьке цехове братство (1742–1909 рр.)*. „Етнічна історія народів Європи”, 2014, вип. 43, с. 85.

kierunku narodowego „skierowanego przeciwko zachodnio-łacińskiemu despotyzmowi, który był głównym orężem duchowego, narodowego i społecznego ucisku narodu białoruskiego”. Inaczej bractwa postrzegał Kazakow. Miały one być czymś obcym na gruncie rosyjskim, sztucznie przejętym z historii państwa o tradycjach wolnościowych i samorządowych, tj. byłej Rzeczypospolitej. Bractwa bowiem – jak dowodził Kazakow – „jako przejaw samorządu” zaprzeczać miały rosyjskiemu, imperialnemu i despotycznemu porządkowi społecznemu. Co więcej, włączenie ziem ukraińskich do Rosji, nie wiązało się z rozwojem bractw, raczej z ich upadkiem.

Tak różne spojrzenie na genezę, działalność czy skutki bractw nie sprzyja kształtowaniu jednego – tolerowanego przez wszystkich – ich obrazu. To samo dotyczy samego Kojałowicza. Przyglądając się przedstawionym wyżej analizom, można zauważyć, iż zderzamy się z szeregiem różnych dowodzeń i interpretacji. Historyk jest zatem przedstawiany jako samotny ideolog-działacz, którego zarówno artykulacje dziejów, jak i działalność „bracka” odbierane są przez decydentów za nazbyt „demokratyczne” (Kuźma). Inna wizja ukazuje Kojałowicza jako badacza-archiwistę, prowadzącego rozległe studia, który „odkrył” owo „brackie dzieło” i pragnął nim zainteresować państwowych decydentów. Z marnym jednak skutkiem. Dlatego stał się niezwykle „aktywny”, scalił z zewnątrz środowisko „zachodnioruskie” w celu podjęcia wspólnych działań (Czerepica). Jego poczynania zderzyły się z siecią przeróżnych rusyfikatorskich i zjednoczeniowych projektów, planów państwowo-cerkiewnych decydentów, a nawoływanie o wsparcie ruskości poprzez bractwa, jest jedynie mało znaczącym głosem w potężnym narodowo-konfesyjnym dyskursie wokół rozprawy z polonizmem-katolicyzmem (Dołbiłow). W dziele „brackim” umiejscawiano go obok najbardziej znanych decydentów państwowo-cerkiewnych, jawi się także wykonawcą polityki rządu (Kozicz). Ale przedstawiany jest także poprzez obraz „stołecznego” działacza-naukowca, wykorzystującego bliskość władzy do przyćmienia dzieła innych „brackich” działaczy i historyków (Kazakow).

Myślę, iż przedstawione analizy mogą być interesujące zarówno dla historyków, jak również historyków historiografii. Żaden historyk nie jest zawieszony w próżni. Dobierając zakres tematyki badawczej, wyszukując i interpretując źródła, grupując i wczytując się w opracowania, formułując hipotezy i tezy, wreszcie tworząc narrację podlega kulturowym, ale i społecznym interakcjom. Nie dziwny się, iż – będąc kulturowo ukształtowani – badacze różnie dostrzegali przeszłą rzeczywistość, różnie ją przez to badają. Myślę, że dla historyków rozpatrujących dzieje XIX-wiecznych bractw ważna jest refleksja dotycząca dawnych „mistrzów”, jako konstruktorów „brackich” dziejów. Poznanie kulturowej perspektywy w której pisali i dogłębna analiza tworzonych przez nich dziejowych procesów, wyznaczy ścieżki po których można, lub nie powinno się podążać idąc ich śladem. Myśl ta inspiruje do powzięcia badań nad antropologicznym wymiarem historiografii Kojałowicza. W tym kontekście przedstawione przeze mnie analizy, należy traktować jedynie jako przyczynek do kolejnych, szerszych analiz ujmujących twórczość historiograficzną w antropologicznym kontekście.

Bibliografia

Morawiec N., *Dekonstrukcja ruskości? „Litewska cerkiewna unia”*. Mikołaj Kojalowicz a metafora zjednoczenia, [w:] *W poszukiwaniu tożsamości. Język. Religia. Tożsamość*, red. G. Cyran, E. Skorupska-Raczyńska, Gorzów Wielkopolski 2012.

Morawiec N., *Dialektyki ruskości. „Historia zjednoczenia zachodnioruskich unitów...”* M. Kojalowicza a metafora zjednoczenia, [w:] *Ukraina-Polska-Unia Europejska. Polityczny, gospodarczy i społeczno-kulturalny wymiar współpracy*, red. K. Jędraszczyk, O. Krasiński, W. Sobczak, Poznań 2012.

Morawiec N., *Dogmatization of Ruthenianism/Russicism. The metaphor of union in the historiography of the so-called “school of Mikhail Koyalovich”*, [in:] *Crossroads. From Rus’ to...*, ed. Rafał Dymczyk, Igor Krywoszeja, Norbert Morawiec, Częstochowa-Humań-Poznań 2015.

Tichomirow A., *Westrus’ism as a research problem*, [in:] *East and West. History and Contemporary State of Eastern Studies*, ed. by J. Malicki and L. Zasztowt, Warsaw 2009.

Tichomirow A., *Zachodniorusizm jako światopogląd: historia i kontynuacje*, „Częstochowskie Teki Historyczne”, 2016, t. 6.

Tolstoy D., *Le Catholicisme Romain en Russie. Études historiques*, t. 1–2: 1863–1864.

Белазаровіч В.А., *Гістарыяграфія гісторыі Беларусі: дапаможнік*, рэд. І. П. Крэня, А.М. Нечухрына, Гродна 2006.

Бендин А.Ю., *К вопросу о формировании этнической идентичности белорусов в Российской империи (вторая половина XIX – начало XX вв.)*, „Проблемы Национальной Стратегии”, 2012, № 2 (11).

Бондарь Ю., *Идеология и государство*, „21-й ВЕК”, 2015, № 3 (36).

Ворончук І., *Українські православні братства: історіографічна традиція, проблеми і перспективи*, „Українознавство”, 2016, №4 (61).

Восович С.М., *Возрождение и развитие православных братств в беларуси в 1863–1914 гг.*, „Веснік мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя І.П. Шамякіна”, 2009, № 3.

Долбилов М.Д., *Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II*, Москва 2010.

Жуковська Л., *Здобутки Кирило-Мефодіївського братства в острозі за перший рік свого існування*, [в:] *Історія музейництва, пам’яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині: Науковий збірник*, вип. 3, Острог 2011.

Изместьева Г.П., *Дмитрий Андреевич Толстой*, „Вопросы истории” 2006 № 3.

Ісаєнко О.М., *Гетьман П. Сагайдачний в працях М. Кояловича та А. Карташева як істориків церкви*, [w:] *Zbiór artykułów naukowych*.

Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej „Współczesne tendencje w nauce i edukacji” (30.10.2016–31.10.2016), Warszawa 2016.

Казаков М., *«Братська» реформа в Київській єпархії 1914 року – завершення розвитку православних братств Російської імперії*, „Етнічна історія народів Європи”, 2015, вип. 45.

Казаков М., *Дибинецьке цехове братство (1742–1909 рр.)*, „Етнічна історія народів Європи”, 2014, вип. 43.

Казаков М., *Історіографія православних братств пізньоімперського періоду*, „Сумська Старовина”, 2013, № 40.

Казаков М., *Православні братства київської губернії напочатку 1860-х років: причини занепаду*, „Етнічна історія народів Європи”, 2016, вип. 49.

Ковтуненко О., *Передумови утворення Речі Посполитої у висвітленні російської історіографії XIX століття*, „Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова”. Ювілейний випуск до 180-річчя НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки, 2015, № 13.

Кожич Н. М., *Деятельность православных церковных братств в Беларуси конца XIX – начала XX в.*, „Труды БГТУ”. Сер. 6, История, философия, 2017, № 1 (107).

Кузьма Д.І., *Падарожжжа М. В. Каяловіча на Беларусі ў 1862 г.*, „Вышэйшая школа: Навукова-метадычны і інфармацыйны часопіс”, 2010, № 3.

Кузьма Д.І., *Роля М.В. Каяловіча ў стварэнні Астрожскага Кірыла-Мяфодзіевага брацтва*, [в:] *Роль личности в истории: реальность и проблемы изучения: науч. сб. (по материалам I-й Международной научно-практической Интернет-конференции)*, редкол. В. Н. Сидорцов и др., Минск 2011.

Кузьма Д.І., *Сістэма палітычных поглядаў м. в. Каяловіча*, [в:] *Праблемы гісторыі дзяржавы і права Беларусі : матэрыялы міжнар. навук.-практ. канф., прысвечанай 90-годдзю з дня нараджэння І. А. Юхо*, Мінск 2011 г., рэдкал. С. А. Балашэнка і інш, Мінск 2011.

Литвинский А.В., *Западнорусизм в историографии: осмысление прошлого Беларуси с православных позиций*, [в:] *Христианство и общество (к 1700-летию Миланского эдикта): материалы Междунар. науч. конф., 17 мая 2013 г., Барановичи*, ред. А. В. Никишова и др., Барановичи 2013.

Литвинский А.В., Карев Д., *Стефан Баторий и его эпоха в отражении историографии «западнорусизма»*, [в:] *Стефан Баторий у гістарычнай памяці народаў Усходняй Еўропы*, Гродна 2004.

Литвинский А.В., *М.О Коялович в оценке белорусской историографии новейшего времени*, [в:] *Этнасацыяльныя і культурныя працэсы ў заходняй рэгіёне Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы рэспубліканскай навуковай канферэнцыі*, рэд. І.П. Крэня, Гродна 1998.

Литвинский А.В., *Менталитет славянских народов в оценке историков-*

западноруссизмов, [в:] *Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы: материалы VI Междунар. науч. конф., Гомель, 21–22 мая 2009 г.*, ред. В.В. Кириенко, Гомель 2009.

Литвинский А.В., *Методологические аспекты изучения западноруссизма как явления историографии*, [в:] *Состояние и развитие методологических исследований в исторической науке Республики Беларусь и Российской Федерации*, редкол. А.Н. Нечухрин и др., Гродно 2008.

Никон (Лысенко), *М.О. Коялович и Санкт-Петербургская школа церковной историографии западной России*, „Христианское чтение”, 2002, № 21.

Отливачник А., *М. Коялович – сотрудник журнала „Гражданин” (1872 г.)*, [в:] *Журналістыка 2008: стан, праблемы і перспектывы: матэрыялы 10-й Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі*, рэдкал.: С.В. Дубовік і інш., вып. 10, Мінск 2008.

Петренко А.А., *Миссионерский императив и проявление экуменизма в деятельности киевского митрополита Платона (Городеского)*, „Гилея: научный вестник”, 2015, № 100.

Побѣдоносцевъ К., *Историческая записка о Холмской Руси и г. Холмъ, о судьбахъ униі въ Холмскомъ краѣ и современномъ положеніи въ немъ униатскаго вописа*, Санктпетербург 1897

Проценко О.Э., Колоцей М.Я., *Польская проблематика в трудах В. Н. Черепицы*, [в:] *Через прошлое – к настоящему и будущему: сборник научных статей (К 65-летию профессора В. Н. Черепицы)*, под общ. ред. Э.С. Ярмусика, Гродно 2010.

Смалянчук А., *Черепица, Валерий Н. Михаил Осипович Коялович. История жизни и творчества; яго ж, Польское национальное движение в Белоруссии*, „Беларускі Гістарычны Агляд. Навуковы часопіс - Інтэрнэт-версія”, 1998 т. 5 сш. 2, <http://www.belhistory.eu/cherepica-valerij-n-mixail-osipovich-koyalovich-istoriya-zhizni-i-tvorchestva-yago-zh-polskoe-nacionalnoe-dvizhenie-v-belorussii-ales-smalyanchuk/>.

Соловьев А.Л., *К.П. Победоносцев и политика контрреформ*, „Известия Уральского государственного университета”, 2003, № 25.

Флеров І., *О православныхъ церковныхъ братствахъ противоборствовавшихъ униі въ юго-западной Россіи, въ XVI, XVII и XVIII столѣтіяхъ*, Санктпетербургъ 1857.

Хотеев А., *Основы концепции западноруссизма в творчестве М. О. Кояловича*, [в:] *Белорусская православная церковь. Минская духовная семинария*, <https://minds.by/news/osnovy-kontseptsii-zapadnorusizma-v-tvorchestve-m-o-koyalovicha#.Wf2lAlvWzIU>.

Черепица В.Н., *Михаил Осипович Коялович: История жизни и творчества*, Гродно 1998.

Norbert Morawiec

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

**HISTORIA A DZIEDZICTWO ZACHODNIORUSÓW.
BRACTWA CERKIEWNE W DZIAŁALNOŚCI MICHAIŁA
KOJAŁOWICZA WE WSPÓŁCZESNEJ HISTORIOGRAFII
EUROPY ŚRODKOWEJ I WSCHODNIEJ**

Streszczenie: Michaił Kojalowicz jest znanym rosyjskim historykiem. Interesował się dziejami bractw oraz był jednym z ważniejszych ich propagatorów i działaczy. Celem niniejszego artykułu będzie ukazanie „brackiej” myśli i działalności Kojalowicza we współczesnej historiografii Europy Środkowej i Wschodniej. W ostatnim ćwierćwieczu pojawiło się bowiem wiele prac badawczych poruszających to zagadnienie. Rzucają one nowe światło na sposób i motywy łączenia przez niego pracy naukowej i działalności polityczno-społecznej, ale jednocześnie skłaniają do refleksji nad samą ideą bractw cerkiewnych.

Słowa kluczowe: Michaił Kojalowicz, bractwa, zachodniorusizm, historiografia.

Norbert Morawiec

Jan Długosz University in Częstochowa

**THE HISTORY AND HERITAGE OF WESTERN RUSSIANS.
EASTERN ORTHODOX LAY BROTHERHOODS IN
THE ACTIVITY OF MIKHAIL KOYALOVICH IN THE
CONTEMPORARY HISTORIOGRAPHY OF CENTRAL AND
EASTERN EUROPE**

Summary: Mikhail Koyalovich is a well-known Russian historian. He was interested in the history of Eastern Orthodox lay brotherhoods and was one of their most important promoters and activists. The aim of this paper is to present brotherhoods' thoughts and activity of Mikhail Koyalovich in the contemporary historiography of Central and Eastern Europe. In the past quarter of last century works of many researchers, who were dealing with this topic, have been published. They shed a new light on the ways and motives of Mikhail Koyalovich's combining research work with the political and social activity, leading to reflection on the very idea of Eastern Orthodox lay brotherhoods.

Keywords: Mikhail Koyalovich, brotherhoods, Western Russism, historiography